

Kolm kokku leppinud inimest, tark mees taskus ja nurjatud probleemid

AARE KASEMETS
Riigikogu Toimetiste
esimene peatoimetaja

„Kolm kokku leppinud inimest suudavad rohkem kui kolm tuhat, kes pole milleski kokku leppinud.“ See sotsioloogiaõppejõud Asser Murutari juhtmõte viis mind maaühiskonna uuringute juurest 1993. aastal Riigikogu majanduskomisjoni nõunikuks ja on märgiline ka Riigikogu Toimetiste (RiTo) idee elluviimisel.

Veensin RiTo idee headuses Riigikogu Kantselei sellast direktorit Heiki Sibulat ja seejärel veensime koos Heikiga Riigikogu esimeest Toomas Savi. Riigikogu esimehe jah-sõna väljendus Riigikogu Kantselei poolt 1999. aastal valitsusele esitatud riigieelarve ettepanekus (vt Kasemets 2020; 2014).

Eesti poliitika ja riigieelarve võtmes avanes aastatuhande lõpul võimaluste

aken meie argumentidele, mis on kirjas ka RiTo varasemates numbrites (Kasemets 2000a; 2009; Kasemets & Siivelt 2000). Et aeg lõkendab nagu „Kalevipoja“ lõpusõna-des, laenan lauluisa Kreutzwaldilt muinaslugu „Tark mees taskus“ (Kreutzwald 1866), sest kes-mis muud on mu taskus nutitelefon koos tehisarudega. Keskendun järgnevalt RiTo missiooni, teadusartiklite ja tehisarude toel mõnele Riigikogu põhi-seaduslike ülesannetega seotud nurjatule probleemile ja võimatule missioonile.

MIKS MÕNDA PROBLEEMI VÕIB KUTSUDA NURJATUKS?

Kuigi kestlikkus on moes, selgub Riigikogu menetluse antud seaduseelnõude mõjude hindamisi lugedes tihti, et sotsiaalsed, majanduslikud, keskkonna ja kultuuri mõjueesmärgid „söövad üksteist ära“. Mõnikord on selle põhjus valdkonna keerukus, terviklike teadusuuringute puudus või osapoolte huvide konflikt, aga mõnikord võib olla asi nurjatus probleemis.

Nurjatute/nõiduslike probleemide (ingl *wicked problems*) mõiste võtsid kasutusele Horst Rittel ja Melvin Webber, et juhtida tähelepanu planeerimise ja

sotsiaalpoliitika probleemide lahendamise väljakutsetele (Rittel & Webber 1973). Sõnum Rein Ahase tõlkes: „Mõned probleemid on nii keerukad, et isegi oma võimetuse tunnistamiseks peab olema erakordselt leidlik ja informeeritud.“ (Ahas *et al* 2012). Nurjatud probleemid (nt sotsiaalne ebavõrdsus, põlisrahvaste õigused, haridus, tervishoid, regionaalpoliitika, kliimapoliitika või tehisaru riskid) on paljude üksteisest sõltuvate teguritega, mis muudavad probleemi lahendamise võimatuks või väga raskeks – lahendamine eeldab huvirühmade sügavat mõistmist teenusdisainis (Buchanan 1992). Nurjatutel probleemidel on hulk tunnuseid, sh: neid ei ole võimalik ammendavalt sõnastada; neil puudub selge loogika, mis annab märku, millal need on lahendatud; lahendused pole tõesed ega valed, vaid head või halvad kellelegi; reaall maailma piirangud takistavad lahenduste katsetamist (planeerijatel ei ole õigust eksida);

Teadmuspõhisus on RiTo nurjatu missioon.

nad on oma olemuselt ainulaadsed, neid võib kirjeldada teiste probleemide sümptomina; ja mis oluline – see, kuidas nurjatut probleemi kirjeldatakse, määrab selle võimalikud lahendused (*ibid*: 16).

Paljud seaduseelnõud ja RiTo artiklid Riigikogu liikmete töölaual peidavad nurjatuid probleeme ja seetõttu on informeeritus, kollektiivne nutikus ja huvirühmade kaasamine kulda väärt, sest kehtestatud seaduse ees on kõik võrdsed ja ideaalis peaks teadmuspõhise poliitikakujunduse abil Riigikogus kokku lepitud seadus kehtima lisaks juriidikale ka asutuste/inimeste juhtimises ja inimeste

väärtushoiakute tasandil – me täidame seadust, sest peame seda õigeks ja õiglaseks.

RiTo missioon on pakkuda teadmuspõhist poliitikate aruteluruumi, mis aitaks õigusloomes osalejatel toime tulla tänapäeva keerukate, sageli nurjatute probleemide/riskide tuvastamise ja mõtestamisega, et jõuda koosloomes Eesti kasuks töötavate kestlike kokkulepeteni.

Teadmuspõhisus on RiTo nurjatu missioon. (Vt ka Keller ja Vihalemm 2021; Kreegipuu ja Eamets 2019; Kasemets 2016.)

RIIGIKOGU JA VASTAMATA KÜSIMUSED TUUMAJAAMAST TEHISINTELLEKTINI

Jaan Kaplinski kirjutas essee „Eesti tulevik muutub maailmas“: „Ootan, millal tuumajaama eest- ja vastukõnelejad jõuavad selle igakülge käsitlemiseni. Tuumajaam on tuleviku asi, kuna temast jääb väga ohtlikke jäätmeid, millega peavad tegelema meie järglased veel sadu inim põlvi pärast meid“ (Kaplinski 2009: 13). Kaplinski sõnum: me ei tohiks teha kiirustavaid otsuseid asjades, kus on suured riskid ja teaduslikult vastamata hulk erinevate mõjude/riskide küsimusi. Kaplinski käsitleb RiTo essee ka ajalugu ja geopoliitikat, aimates ette Venemaa agressiooni.

Viimaste aastate kriiside kaskaadis on sarnaseid vastamata küsimusi ning probleeme kuhjunud keskvalitsuse ja Riigikogu töölaudadele nii palju, et rööprähklemine, riigi vastuolulised eesmärgid ja majanduslangus koos tekitavad uusi strateegilisi riske ühiskonnas. Üks selliseid poliitika- ja õigusloome mõjude eelhindamises uusi nurjatud probleeme on üha populaarsemad tehisaru süsteemid, mis pakuvad uusi võimalusi e-teenuste ja avaliku sektori tõhustamises, hariduses jm, kuid mille mõjud meie inimeste mõtlemisele, identiteedile, suhetele, ning samuti osalusdemokraatia/võimu olemusele ja väikeste kultuuride kestlikkusele on uurimata.

Kuidas tehisaru minu-sinu-tema-meie ühiskonna olemust mõjutab, miks-kelle-mille mõtteid me mõtleme, kelle-mille

mõtetest üksteisele kirjutame, kelle kasuks/kahjuks töötavad suurte riikide erafirmade infosüsteemides treenitud tehisarud? Neile jt Eesti põhiseaduse lõimes kultuuri ja demokraatia kestlikkuse küsimustele me Eesti valitsuse tellitud töödes (nt ATI-VR 2024; Bogdanov *et al* 2024) ning Eesti teadlaste artiklites veel vastuseid ei leia, küll aga on hulk tulevikku kompeivaid ohuhinnanguid, mida ka tehisarud ChatGPT lahkesti pakub enda kohta.

Mõned näited. Sotsioloog Marju Lauristini sõnul on reaalne võimalus, et „tehisaju hävitab inimese“ ja seetõttu nii haridus kui poliitika peavad põhimõtteliselt muutuma: „inimkond on jõudnud väga olulisse jõnksu kohta: järjest suurem osa sellest, mida me oleme pidanud endale ainuomaseks, liigub tehnoloogilisse keskkonda. [...] kui me anname järjest suurema osa oma ajutegevusest ära arvutisüsteemile, siis mis meiega toimuma hakkab? [...] Kui pole arusaamist, mis olen mina, ei ole ka arusaamist, mis oleme meie. Aga mis siis saab demokraatiast?“ (Raba 2024). Julius Laaki jt artiklid tehisarud mõjudest hariduses tõendavad, et tehisarud kasutamine eeldab teadmisi ja oskusi, sh ainealaseid eelteadmisi, eneseregulatsiooni, kriitilist mõtlemist jm. Tehisarud iseenesest ei arenda neid oskusi ja võib nende arengut hoopis pärssida (Laak, Abdelghani & Aru 2024). Riskide osas jõuab eestikeelses magistritöös sarnasele järeldustele Erika Kotsar, kes rõhutab, et tehisarud liigne kasutamine võib viia kriitilise mõtlemise vähenemise ja mälu funktsiooni halvenemiseni, samuti pärssida selliste oskuste arengut nagu suhtlus, koostöö, analüüsioskus ja loov mõtlemine (Kotsar 2024: 42, 46).

„Andmete ja tehisintellekti valge raamat 2024–2030“ ja Cyberentica tiimi uuring keskenduvad tehisarud rakendamise võimalustele äris ja riigivalitsemises. Näiteks peatüki 6.2 „Krativäeline riik ja ühiskond“ esimene tulemuseesmärk aastaks 2030 on järgmine: „Eestis saab avaliku

sektoriga kõik asjad aetud tehisintellektil põhinevate lahenduste ja vestluskraatide võrgustiku abil. Nii saab kasutaja tarbida kõiki avalikke teenuseid ilma eriteadmisteta, kasutades selleks mistahes enam levinud suhtlusviisi või kanalit ja seadet.“ (ATI-VR 2024: 8)

Uuringu eesmärk on „toetada tehnoloogia rakendamist, andes ette juhised, kuidas tagada küberturvalisus, seaduse nõuete täitmine ning ohutus ühiskonnale.“ (Bogdanov *et al* 2024: 7). Uuringu riskiradari fookuses on andmete ja privaatsuse kaitse, tööjõuturu muutused, sotsiaalne lõhestumine ning tehnoloogiline sõltuvus ja haavatavus (*ibid*: 79), poliitikasoovituste fookuses aga tehisintellekti ökosüsteemi ja majandussuuna kasv: „Eetilise ja vastutustundliku tehisintellekti arendamiseks on vaja toimivat ökosüsteemi, mis julgustaks, inspireeriks ja toetaks. Oluline on laialtlevitatud koostöö erinevate avaliku ja erasektori osapoolte vahel. Kestlikuks kasutuseks tuleb tööd teha tehisintellekti süsteemidega seotud riskide teadvustamise ja õigeaegse leevendamise nimel [...] Hoogustada tuleks tehisintellektiga seotud avalikku arutelu ja teha teavituskampaaniaid. See on vajalik, et selgitada tehisintellekti eelseid, aga ka väljakutseid. Samuti on oluline koguda tagasisidet kodanikelt, et kujundada poliitikat, mis vastaks ühiskonna vajadustele“ (Bogdanov *et al* 2024: 81–82).

Küsisin ka tehisarut (ChatGPT4.0) neli küsimust ja sain vastuseks neli selge ülesehitusega artiklit vähem kui nelja minutiga. Mõned sotsiaalteaduslikud mõisted ja faktid olid „kokku sünteesitud“, aga muidu suurepäraseid tehistekste! Näitena üks küsimus ja palutud artikli lühikokkuvõte:

Aare: Kuidas suurtel keelemudelitel põhinevad keelerobotid nagu ChatGPT jt mõjutavad Eesti jt väiksemate Euroopa Liidu riikide poliitika- ja õigusloomet, millised on peamised riskid?

ChatGPT4.0: Suurtel keelemudelitel põhinevad keelerobotid, nagu ChatGPT,

muudavad kiiresti poliitika- ja õigusloome protsesse, pakkudes ka väiksematele Euroopa Liidu riikidele võimalust tõsta tõhusust ja parandada ligipääsu teadmiste. Need tööriistad suudavad automatiseerida seaduseelnõude koostamist, analüüsida nende kooskõla kehtiva õigusega ning lihtsustada keeruliste teemade selgitamist. Peamised riskid hõlmavad aga kallutatust treening-andmetes, privaatsuse ja julgeolekuohte ning läbipaistmatuid otsustusprotsesse, mis võivad kahjustada usaldust ja demokraatiat. Väikeriikidele on ohtlik, et globaalsed mudelid ei arvesta kohalike eripärade ja nende piiratud ressursid küberjulgeolekus suurendavad haavatavust. AI ei tohiks täielikult asendada inimlikku otsustusprotsessi, et säilitada õigusriigi ja demokraatia kvaliteet. Lahendustena võiks arendada kohalikke andmekogumeid, tagada mudelite läbipaistvus ja luua selged regulatsioonid. Eesti, olles digitaalse innovatsiooni eestvedaja, saab olla eeskujuks vastutustundliku tehisintellekti kasutamisel õigusloome ja poliitikakujundamise protsessides.¹

KULTUURID, ÕIGUSRIIGID, MEEDIA JA INIMESED GLOBAALSETE TEHISARUDE TASKUS

Tänased lauluisad ja -emad saavad kirjutada tehisaruga hulga raamatuid „Tark TI taskus I-∞“, kuid meie maa rahva elu otseselt mõjutavate õigusriigi reeglite, maksude ja riigieelarve alases seadusloomes loodan, et arutelu, otsustamine ning

vastutus jääb Eestis kodanikele ja valitud Riigikogule, kes lähtub meie inimeste tegelikest vajadustest ja ootustest. (Vt ka Uusberg & Laas 2019; Kasemets 2003.)

Asi on usalduses, mis kallim kui kulla-koormad – kui poliitikut, ametnikud ja teised seadusloomes osalejad on tehisarusaoltuvusest pilves ning usaldust nende seaduste vastu ei ole, siis riigi juhtimise ja inimeste väärtushoiakute tasandil seadus/sõna ei kehti – mõtleme üht, räägime teist, teeme kolmandat. OECD hiljutise usaldusuuringu tulemused, sh Eesti elanike usalduse järsk langus riigi institutsioonide vastu, olid/on ohusignaaliks nii ühiskonna sisemise rahu kui ka välisjulgeoleku võtmes (OECD 2024).

Samalaadne lootus on kooliõpikute ja kohaliku kultuuripärandiga seotud koolituste loojatele, sest tehisaru kasutajate vaatlus sotsiaalmeedias näitab teadmiste ja kriitilise mõtlemise nappust. Vähene Eestiga seotud humanitaar- ja sotsiaalteaduslik haridus ning pärimuskogemus viib mu meelest liiga paljud meist vaimselt *homo globalicus*’e rajale (nii *homo soveticus* kui *homo globalicus* on oma maa ja rahva kultuuriidentiteetidega seotud katkestuste ning teiste mõjukeskustega assimileerumise tähistused; vt ka Kuurme 2021), kus suurte riikide ja erafirmade kultuurimudelite andmete peal treenitud tehisaru toodetest vaimustudes vahetame märkamatult oma loova keele ja meele/teadvuse tehisaru ilusa sõna- ja pildipilve vastu (oht on muutuda peast globaalseks migrandiks ja kaotada oma inimlik loomisvõime nagu kanad kanalas lennuvõime).

Tehisaru on tulnud, et jätta ja enamik personaalarvutite ajastul loodud arengukavasid, seadusi, standardeid, analüüsijuhiseid jms vajab ajakohastamist, sest need ei haaku tehisaruga seotud tehnoloogiliste, sotsiaalsete, majanduslike, keskkonnaalaste ja kultuuriliste muutustega Eesti ühiskonna „õiguslikus immuunsüsteemis“. Pöördun selle teesi mõtestuseks RiTo algusaega – 25 aastat tagasi tegin RiTo kirjanduse ja andmebaaside rubriigis ülevaate Ethan

¹ Kolm teist küsimuste kimpu (e RiTo artikli tellimust ChatGPT-le): olid: 1) Milline on ajakirja Riigikogu Toimetised (RiTo) roll Eesti poliitika- ja õigusloome ning poliitilise kultuuri mõtestamises? Miks on RiTo oluline Eestis ja kuivõrd see on võrreldav teiste riikide parlamentaarsete ajakirjadega? 2) Millised on RiTo võimaluste aknad ajas püüdes olla sillaks teaduse ja poliitika vahel. Millised on olulised tulevikuväljakutsed, sh AI ja suurandmed? Kuidas nüüdsed poliitikud ja tippametnikke teadusuuringuid ja RiTo-t lugema, et nad suudaks paremini mõista muutuste juhtimist? 3) Kuidas kujundada poliitilist konsensust nurjatutele probleemidele lahenduste leidmiseks näiteks Eesti regionaalpoliitikaga seotud poliitika-, õigus- ja teenusloomes, sh maapiirkondade ja saarte elanike heaolu ning avalike teenuste kättesaadavus väikelinnades ja küladest?

Katshi raamatust „The Electronic Media and Transformation of Law“ (Oxford 1989): „Raadio, televisioon ja arvutid – elektroonilise kommunikatsiooni põhivormid – on omanud ebanormaalselt suurt mõju meie peamistele institutsioonidele: majandus, haridus, õigus jne. Seadused ning õigus-süsteem kui institutsioon on ehitatud üles õigusliku informatsiooni loomise, salvestamise, säilitamise, töötlemise ja edastamise/suhtlemise süsteemina. Katsh ütleb, et seadused ja õigussüsteem on nagu organism, mille verelibledeks on informatsioon ja mille veenideks ning arteriteks on sidevahendid ja -kanalid, mille kaudu liigub informatsioon läbi süsteemi [...] Elektroonilise meedia ajastul kasvab arvamuste ja seisukohtade paljusid [...] Vahe õiguslike ja mitteõiguslike konfliktide reguleerimise tehnikate vahel väheneb, sest informeeritud osapooled suudavad paremini kokkulepeteni jõuda.“ (Kasemets 2000b: 295–296). Kas tehisarude aitab kokku leppida?

Kuidas edasi?

Nõukogude Liidu lagunemise järel oleme üle 30 aasta oma riiki pidanud ja tehisarude tõmbab uue arenguetaapi käima. Kehtivate arengukavade väljal on üks värv targa tehisarude õigusloomesse kutsumiseks – Riigikogu otsuse „Õigusloomepoliitika põhialuste aastani 2030“ hea õigusloome põhimõtte nr 11: „Õiguslike lahenduste väljatöötamisel kaalutakse alati nüüdisaegsete tehnoloogiliste võimaluste kasutamist ja loomist. Kõik õiguslikud lahendused peavad olema rakendatavad digiühiskonnas ja toetama selle arengut.“ Enne selle värava avamist on palve lugeda mõttega Eesti põhiseadust, kus on kokku lepitud meie ühine missioon. Pöördun vahel aukartusega meie põhiseaduse loojate poole ja loen inimeste põhiõigusi, mille suhtes tihti unustame, või kardame, uute poliitikaalgatuste mõjusid hinnata. Kui Riigikogu menetlusse antakse uus seaduse eelnõu, siis jätkugu meil tahet uurida,

kuivõrd see võib mõjutada meie inimeste põhiõigusi nii linnades kui külates, sh õigust haridusele linnas ja maal, õigust tervise kaitsele, õigust puhtale loodusele, õigust ettevõtlusvabadusele ja eraomandi kaitsele, ja õigust võrdsusele kohtlemisele – oled naine või mees, noor või vana, elad linnas, maal, mandril või saare

**Vähene Eestiga seotud
humanitaar- ja
sotsiaalteaduslik haridus
ning pärimuskogemus
viib mu meelest liiga
paljud meist vaimsalt
homo globalicus' e
rajaale.**

peal. **Avalikud teenused, sh internet koos Eesti ühiskonna, majanduse, keskkonna ja kultuuri andmete peal treenitud tehisarudega, peaks olema kättesaadavad igas kodus, kus väikesed ja suured osalevad elukestvas õppes! Meid on vähe, iga inimene loeb!**

101 kokku leppinud inimest suudab rohkem kui 1,3 miljonit inimest Eesti linnades ja külates, kes ei ole kokku leppinud. Tark „*TI pakub uusi tööriistu, kuid vastus keerulistele probleemidele peitub jätkuvalt inimeste koostöös. RiTo on platvorm, mis suudab olla sild teadlaste, poliitikute, ametnike ja kodanike vahel – foorum, kus sünnivad kokkulepped, mis viivad edasi kogu ühiskonda [...] Uued tehnoloogiad toovad väljakutseid, kuid samal ajal annavad võimalusi paremate lahenduste leidmiseks. RiTo saab olla Eesti seadusandliku ja ühiskondliku mõtte kollektiivne aju, toetades demokraatia ja teadmistepõhise poliitika arengut.*“ (ChatGPT4.0).

KASUTATUD ALLIKAD

- AHAS, R., OJA, T., KASEMETS, A. (2012). Õigusaktide regionaal- ning keskkonnamõtjude hindamine. Keskne koolitus ministeeriumidele. Riigikantselei ja Tartu Ülikool.
- ATI-VR (2024). Andmete ja tehisintellekti valge raamat 2024–2030. – Majandus- ja kommunikatsiooniministeerium, justiitsministeerium, haridus- ja teadusministeerium, riigikantselei. – <https://www.mkm.ee/sites/default/files/documents/2024-02/Tehisintellekti%20ja%20andmete%20valge%20raamat%202024-2030.pdf>
- BOGDANOV, D., ETTI, P., KAMM, L., OSTRAK, A., STOMAKHIN, F., TOOMSALU, M., VALDMA, S. M., VELDRE, A. (2024). Tehisintellekti ja masinõppe tehnoloogia riskide ja nende leevendamise võimaluste uuring. Aruanne. – Cybernetica. Version 1.0, 27.02.2024, D-16-377. – <https://www.ria.ee/sites/default/files/documents/2024-03/Tehisintellekti-masinoppe-tehnoloogia-riskide-uuring-2024.pdf>
- BUCHANAN, R. (1992). Wicked Problems in Design Thinking. – Design Issues, Vol. 8, No. 2, 5–21.
- KAPLINSKI, J. (2009). Eesti tulevik muutuv maailmas. – Riigikogu Toimetised 20, 13–22. – <https://rito.riigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-20/eesti-tulevik-muutuvas-maailmas/>
- KASEMETS, A. (2000a). Peatoimetaja veerg. – Riigikogu Toimetised 2, 7–9. – <https://rito.riigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-2/peatoimetaja-veerg-rito2/>
- KASEMETS, A. (2000b). Elektroonilise meedia mõju õigussüsteemile. – Riigikogu Toimetised 2, 295–297. – <https://rito.riigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-2/rito-soovitab/>
- Kasemets, A. (2003). Sotsioloogilised uuringud kui peegeldus parlamendile, turule ja kodanikuühiskonnale. – Riigikogu Toimetised 8, 134–144. – <https://rito.riigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-8/sotsioloogilised-uuringud-kui-pegeldus-parlamendile-turule-ja-kodanikuuhiskonnale/>
- KASEMETS, A. (2009). Tagasisaade Riigikogu Toimetiste algusele ja väike soov. – Riigikogu Toimetised 20, 8–11. – <https://rito.riigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-20/tagasisaade-riigikogu-toimetiste-algusele-ja-vaike-soov/>
- KASEMETS, A. (2014). „Amet annab avastamisrõõmu“ raamatus Kaljumäe, T. (koost), Parlamendi parem käsi. Arhiivinoppeid ja mälestuskilde Riigikogu Kantselei ajaloost. Eesti Rahvusraamatukogu, lk 202–206.
- Kasemets, A. (2016). Teadmistepõhise poliitika ja õigusloome kaksteist institutsionaalset eeldust. – Riigikogu Toimetised 34, 149–162. – <https://rito.riigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-34/teadmistepohise-poliitika-ja-ogusloome-kaksteist-institutsionaalset-eeldust/>
- KASEMETS, A. (2020). Ajakirja Riigikogu Toimetised sihiseaded ja käimavedu. – Riigikogu Toimetised 42, 228–235. – <https://rito.riigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-42/ajakirja-riigikogu-toimetised-sihiseaded-ja-kaimavedu/>
- Kasemets, A. (koost) (2022). „Inimeste maa. Aeg. Asser Murutar ja teekaaslased“. Tartu, 400 lk.
- KASEMETS, A., SIIVELT, Ü., 2000. Uus parlamentaarne foorum – mis, miks, kellele ja kuidas edasi? – Riigikogu Toimetised 1, 305–307. – <https://rito.riigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-1/uus-parlamentaarne-foorum-mis-miks-kellele-ja-kuidas-edasi/>
- KELLER, M., VIHALEMM, T. (2021). Kuidas sotsiotehnilisi süsteeme ümber kujundada? – Riigikogu Toimetised 44, 53–62. – <https://rito.riigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-44/kuidas-sotsiotehnilisi-susteeme-umber-kujundada/>
- Kreegipuu, K., Eamets, R. (2019). Mida on sotsiaalteadustel Eestile anda? – Riigikogu Toimetised 40, 55–64. – <https://rito.riigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-40/mida-on-sotsiaalteadustel-eestile-anda/>
- Kuurme, T. (2021). Emakeel on meel, mitte väljavahetatav instrument. – Postimees, 25. jaanuar. – <https://www.postimees.ee/7163086/haridus-ja-teadus-tiit-kuurme-emakeel-on-meel-mitte-valjavahetatav-instrument>
- KOTSAR, E. (2024). Tehisintellektil põhineva vestlusrobot ChatGPT kasutamise kogemused Tartu Ülikooli sotsiaalteaduste valdkonna üliõpilaste näitel. Magistritöö. TÜ Ühiskonnateaduste instituut. – <https://hdl.handle.net/10062/100413>
- KREUTZWALD, F. R. (1968). Tark mees taskus. Eesti Raamat (esmavaldamine 1866). Vt ka https://et.wikisource.org/wiki/Eesti_rahva_ennemuistsed_jutud/Tark_mees_taskus
- LAKE, K.-L., ABDELGHANI, R., ARU, J. (2024). Personalisation is not Guaranteed: The Challenges of Using Generative AI for Personalised Learning. In International Conference on Innovative Technologies and Learning (pp. 40–49). Cham: Springer Nature Switzerland.
- OECD (2024). Survey on Drivers of Trust in Public Institutions. Building Trust in a Complex Policy Environment. – https://www.oecd.org/en/publications/oecd-survey-on-drivers-of-trust-in-public-institutions-2024-results_9a20554b-en.html
- RABA, R. (2024). Marju Lauristin: inimene peab tehisarule vastuseismiseks metsa minema. Ajakirjandusõpe 70. – Tartu Postimees, 8. mai. – <https://tartu.postimees.ee/8015845/intervjuu-marju-lauristin-inimene-peab-tehisarule-vastuseismi-seks-metsa-minema>
- RIIGIKOGU otsus „Õigusloomepoliitika põhialuste aastani 2030 heakskiitmine“, 12. november 2020. – RT III, 17.11.2020, 2. – <https://www.riigiteataja.ee/akt/317112020002>
- RITTEL, H. W., WEBBER, M. M. (1973). Dilemmas in a General Theory of Planning. – Policy Sciences, 4 (2), 155–169.
- UUSBERG, A., LAAS, K. (2019). Kuidas psühholoogia abil poliitikaid kujundada? – Riigikogu Toimetised 40, 65–74. – <https://rito.riigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-40/kuidas-psuhholoogia-abil-poliitikaid-kujundada/>